

GELENEKSEL TÜRK DİNİNDEN ANADOLU'YA TAŞINANLAR

*Harun GÜNGÖR**

Geleneksel Türk Dininden Anadolu'ya taşınanlar konusuna geçmeden önce burada sıkça söz konusu edeceğimiz iki kavram üzerinde durmak gerekir. Bunlar:

1. Geleneksel Türk Dini
2. Şamanizm

1. Geleneksel Türk Dini

Gök tanrı dini, tengriyanizm, tenircilik adları ile de anılan geleneksel Türk dini, *Türklerin Gök Tanrı temelinde, yazılı bir kaynağa dayanmaksızın, kendi iç kültürel dinamiklerinden doğan ve kuşaklar boyu aktarılarak günümüze kadar ulaşılan, gelenek ve göreneklerle ekillenmiş inanç ve pratikler bütünüdür.*

Geleneksel Türk Dininin temel unsurlarını dikkate aldığımızda bunların;

- a. Gök Tanrı
 - b. Yer-su
 - c. Atalar kültü
 - ç. Evrenin yaratılışı
 - d. Dünyanın sonu
 - e. İbadetler
- olduğunu görürüz.

Bunlar üzerinde kısaca durmak gerekmektedir:

Türkler tanrıyı *Tanrı, Tengeri, Tangara, Tanara, Teri, Tenir, Kuday, Çalap* vs. gibi çeşitli adlarla anmışlardır. Fakat bütün Türkler şu veya bu şekilde Tanrı adını kullanmış ve kullanmaktadırlar. Her ne kadar kitabelerde o, millî bir tanrı gibi gözükse de aslında o, evrensel bir tanrıdır. Türk tanrısı *Deus Otiosus* bir karakter taşımakta, insanların işlerine müdahalede bulunmamaktadır. O, antropomorfik bir özelliğe sahip olmadığı gibi, Türk tanrı anlayışında *hierogamie* de yoktur.

Yer-sular tabiat güçleri, yaşadığımız ülke, dağ, orman, su, yer, hepsi vatanımız ve bunların kutsallığı, *Iduk* oluşu. *Iduk* yerler korunmaya alınmış, oralarda yetişen ağaç ve ormanlar kutsallıkları nedeni ile kesilip koparılmamıştır.

Atalar kültü: Patriarkal aile tipinin egemen olduğu toplumlarda karşımıza çıkan bu kült, Türkler için de söz konusudur. Bu inanç sisteminde, topluma

* Prof.Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı

önderlik eden kişiler kutsal sayılmaktadır. Türbe, kümbet, yatır, evliya ve erenler gibi ziyaret yerleri bu inanışla ilgilidir. Bir de ölümler kültü vardır ki, bu da kendi ölümlerimiz, atamız ana-babalarımızın ruhunun kutsanmasıdır. Bayram ve arife günleri yaptığımız mezar ziyaretleri ölümler kültürünün bir göstergesidir.

Türklerde dinî düşünce üzerine temellendirilmiş olan evren anlayışı; tanrı inancı, yer-su ve atalar kültü ile birlikte *üniversalizm* ya da *üniversizm* olarak adlandırılmıştır. Kitabelerdeki ifade esas alındığında burada bir dikotomiden de söz etmek mümkündür. Ancak Türklerdeki bu üniversalist kozmoloji anlayışı belli bir dönemden sonra uç tabakalı bir tasavvura dönüşmüştür.

Eski Türkler kıyamet meselesine daha az ilgi duymuşlardır. Kitabelerde dünyanın sonu ile ilgili net bilgiler mevcut değildir. Öyle gözüküyor ki, kıyamet anlayışı Budizm, Hristiyanlık ve İslamiyet etkisi ile oluşmuştur. Rus araştırmacılar da bu inanışın bir senkretizm olduğu kanaatindedirler. Altaylılar kıyamet gününe “*Kalganç ıçak*”, diğer Türk toplulukları ise “*Ulu kün*” adını vermişlerdir.

Tarihî kaynaklar Hunlar’ın her yıl mevsim değişiklikleri ile birlikte bir bayram kutladıklarından, Çin kaynakları da Göktürkler’de “*Fu-yun-se*” adı verilen ibadethanelerin varlığından söz etmektedirler. Burada ayrıca Türk çadırının da Türklerde ibadet mekânı olduğunu söylemek gerekmektedir.

Geleneksel Türk dininde sistemli olarak yapılan ferdi ibadetler bulunmasa da yine de duaların ferdi yapıldığını ifade etmek gerekir. İbadet türü açısından baktığımızda ise, geleneksel Türk dininde “*saç i*” ile “*yalama*” adı altında ağaçlara bağlanan çaputlardan söz etmek gerekir. Birer kansız kurban olan bu saçılar -sadakalar- Anadolu Türkçesinde yer alan “*dar sıba nza*” temennisi ile günümüze kadar ulaşmıştır.

Türklerde en eski ve köklü ibadet kanlı hayvan kurbanıdır. Kurban için kullanılan “*kergek, kereh, kudayı, Allahl k, it k, y k, ya ı, tapı ...*” kelimeleri kanlı kurban ibadetinin önem ve yaygınlığını göstermektedir.

2. Şamanizm

Üzerinde duracağımız ikinci kavram ise Şamanizm’dir. İçerisinde animizm, totemizm, fetişizm ve büyü ile ilgili birçok unsuru barından Şamanizm’le ilgili çeşitli tanımlar yapılmış ve hâlen yapılmaya devam edilmektedir. Romen dinler tarihçisi Mircea Eliade’e göre Şamanizm *en eski vecd tekniklerinden* birisi, hatta ilkidir.¹ Bunu çok özel anlamda bir din olarak nitelemek mümkün değildir. Şamanizm, en orijinal şekli ile Kuzey Asya ve Arktik toplumlarda yaşamaktadır. Yine Eliade’in tespitine göre Orta Asya Şamanizmi komşu birçok kültürün etkisi altında kalmış olmasına rağmen temel yapısını hiçbir şekilde kaybetmemiştir.

1 ELIADE, Mircea, *Le Chamanisme et les techniques archaïques de l’extase*, Paris, Payot, 1951, s.14.

Konu ile ilgili ikinci tanım ise Fransız antropolog Roberte Hamayon'a aittir. Ona göre Şamanizm Yontma Taş devrinde ortaya çıkmış bir harektir ve esas *av ile avcı arasındaki ruhsal ili kiyi salamaktan* ibarettir. Ancak Şamanizm Cilalı Taş çağında pastoral ekonomik düzenden tarım toplumuna geçişte bir mutasyona uğramış, daha önceki dönemde hayvan ruhları ile ilişki esasına dayalı olan Şamanizm, insan ruhları ile ilişki esasına dayanmış bunun neticesinde de atalar kültü vs. inanışlar ortaya çıkmıştır.² P. Garrone başta olmak üzere birçok araştırmacı Türk-Moğol Şamanizmi'nin Arap-Fars Müslümanlığı ile keştiği bölgede ortaya çıkmış ve İslamize edilmiş Şamanizm=Baskılık olarak niteledikleri Orta Asya Türk Şamanizmi üzerinde de durmaktadırlar.³

Dünyada tek tür Şamanizm'den bahsetmenin mümkün olmadığını anlatan Hamayon, birçok din ve kültürde var olan *kendinden geçme* tekniği ile Şamanizm'in tanımlanamayacağını anlatmakta ve Şamanizm'in temelini en basit bir biçimde "*Al gülüm, ver gülüm*" prensibinin oluşturduğunu ifade etmektedir.

Üzerinde duracağımız üçüncü tanım ise eski Sovyet etnolog ve antropologlarının yaptığı tanımdır. Bunlar daha çok *amansız bir amanizm*'in varlığını devam ettirdiği Sovyetler Birliği'nde Şamanizm'e bir din olup olmaması açısından yaklaşmışlardır. Yakut etnolog G. V. Ksenofontov'a göre Şamanizm bir dindir. Hatta o, Hristiyanlığın babaannesidir. L. P. Potapov, onu, "Arkaik düalist bir dünya görüşüdür." diye tanımlarken, S. Tokarev, Şamanizm'i bir din olarak kabul etmektedir. L. N. Gumilev ise onu, mistik ateizmin karmaşık bir sistemi olarak nitelemektedir. Zira Kuzey Asya toplumlarında kendilerine hürmet gösterilen Tanrılar değil ruhlardır. Söz konusu tanrılar bile olsa onlara tapınma söz konusu değildir. Altay ve Yakut inanışlarında varlıklarına şahit olduğumuz Bay Ülgen ve Arı Toyon geleneksel Türk dininde yer alan Gök Tanrının kendisidir.

Burada bir hususa dikkat çekmek istiyorum. O da Şamanizm'in bir din olup olmadığı meselesidir. Her iki iddiada bulunanlar da vardır. Bu, probleme hangi ölçütleri esas alarak ve nereden baktığınıza bağlıdır.

3. Türk Dünyası ve Anadolu'da Geleneksel Türk Dininin İzleri

Geleneksel Türk dini inanışlarının bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür.

Geleneksel Türk dini inanışları içerisinde en köklü ve günümüze ulaşanı kurban geleneğidir. *Kanlı ve kansız* olmak üzere ikiye ayrılan kurban ibadeti, hangi dine mensup olursa olsun bütün Türk toplulukları tarafından yerine getirilmektedir. Önceleri ruhlar için kesilen/yapılan bu kurbanlar, günümüzde şükran ve kefarettir.

2 HAMAYON, Roberte, *La Chasse à l'âme. Esquisse d'une théorie du chamanisme sibérien*, Nanterre Société d'ethnologie, 1990.

3 GARRONE, Patrick, *Chamanisme et Islam en Asie Centrale, La Baksylyk hier et aujourd'hui*, Paris, 2000.

kurbanlarına dönüşmüştür. Tanrı rızası için bu kurbanların etleri komşulara dağıtılmakta ya da kurban sahibi tarafından pişirilerek evde, bahçede, kilise veya cami avlusunda insanlara ikram edilmektedir. Burada bilinmesi gereken hususlardan biri de kurban edilen hayvanın kemiklerinin kırılmamasıdır.

Geleneksel Türk dini inanışlarından günümüze kadar ulaşan diğer bir uygulama ise, toplu hâlde yapılan mezar ziyaretleridir. Türkler ölülerini gömdükleri yerlere *sin, kabir, kesene, mola, me hed* vb. adlar vermişlerse de en yaygın kullanıma sahip olan *mezar* ve *mezarlık* kelimesidir. Ziyaret edilen yer anlamına gelen mezar ve mezarlıklar bütün Türk dünyasında arife ya da dinî bayram günleri halk tarafından topluca ziyaret edilmektedir. Bu durum bir yandan *ölüler kültü* ile ilişkili olduğu gibi, türbe, tekke, yadır, dede mezarları vs. ziyaretleri ise doğrudan Atalar kültü ile bağlantılıdır.

Bütün Türk dünyasında ölüler güneş battıktan, hatta bazı yörelerde ikinci vaktinden sonra gömülmezler. Çünkü Türk toplulukları güneşin batımı ile birlikte *yerlerin mühürlendi ine/kilitlendi ine* inanmaktadırlar. A. M. Sagalaev'in de belirttiği gibi eğer bu vakitten sonra yer kazılır ve orada bir delik açılırsa yeraltında yaşadıklarına inanılan kötü ruhlar yeryüzüne çıkarak insanlara her türlü kötülüğü yapabilirler.⁴ Ayrıca bu inanışa bağlı olarak aile ile birinci dereceden kan bağı olanlar dışında, güneş battıktan sonra evden *tencere, tuz, makas, i ne* vb. dâhil olmak üzere hiçbir eşya komşulara verilmez ve onlardan da istenmez.

Yo - Yu törenleri, Türk toplulukları açısından önemli törenlerdir. Ölünün arkasından ağıt yakmak / söylemekle başlanılan *yu -yo* törenleri günümüzde ölümü müteakip verilen "*ölü a ı can a ı kazma takırt ı, can pidesi vb.*" isimli yemekle devam etmektedir. Özellikle Orta Asya Türk topluluklarında ölünün ruhunu teskin ve onun kötülüklerinden korunmak amacı ile verilen bu yemek, Anadolu'da mahiyet değiştirerek ölüye sevap olsun inancı ile verilmeye devam etmektedir. Örneğin ölmüş olan yakınlarını rüyasında gören kimse, sabah kalktığında onun için mutlaka bir sadaka verir, iyilikte bulunur, hayır yapar. Hatta bu durum o kadar yaygın bir hâl almıştır ki, hiçbir neden yokken sabah size çay ısmarlayan birine ilk söylenen söz "*Dedeni rüyanda mı gördün?*" dür.

Ölü ile ilgili diğer bir inanış ise, mezar yapılarıdır. Türk topluluklarının ana kültüründe ölüyü gizleme inancı yer almaktadır. İşte bu inanış sebebiyle dinleri ne olursa olsun bütün Türk toplulukları *sap tmal / sapt rmal* mezarlar yaparlar. Bu tür mezarlarda ölü toprağın yığıldığı yerin altında değil, mezarlara yapılan bir cebin içerisine konulur. Günümüzde bu tür mezar yapıları şehirlerden daha çok kırsal alanlarda kendini göstermektedir.

Bütün Türk toplulukları, mezarların baş ve ayak uçlarına şahide adı verilen birer adet taş ya da ağaç dikmektedirler. Taşnine geleneğinin bir devamı olarak kabul

4 SAGALAEV, A. M., *Uralo- Altaiskaya Mifologiya: Simvol i arhetip*, Nauka, Novosibirsk, 1991, s.71.

edilen bu taş ve ağaçlardan ölünün baş tarafındaki ölenin kendini; dinî, sosyal ve millî kimliğini, ayakucundaki ise ölenin ailesini temsil etmektedir. Ancak ruhlarla ilgili tasavvur ve düşüncelerin değişmesi mezar taşlarının yapılarında da kendini göstermektedir.

Geleneksel Türk dini inanışlarından günümüze intikal eden ve bütün canlılığı ile varlığını devam ettiren diğer bir inanış ise, *Ate* ve *Ocak* inanışdır. Türklerde ateş, Gumilev'in de ifade ettiği gibi, tapınma objesi değil, temizleme vasıtasıdır ve bu niteliği ile Zerdüştî ateşten ayrılır. Ateş ve ateşe bağlı yapılan tütsüleme; evi, iş yerini, çarşuyu, pazarı vb.ni kötü ruhlardan korur. Ateşin yakıldığı ocak da kutsaldır ve su dökülerek söndürülmez.

Geleneksel Türk dini inanışları içerisinde ruhlara inanış da büyük bir yer tutar. Bu ruhlar içerisinde en yaygın ve günümüze ulaşanı, “*al kızı, al gelini, al karası, al basması* vb.” adlarla anılan “*al*” ruhudur. Özellikle lohusa kadınlara kötülük yapan ve onların ölümüne neden olan *al ruhu* çeşitli biçimlerde tasavvur edilmekte olup, bununla ilgili inanış bütün Türk dünyasında mevcudiyetini devam ettirmektedir. Bunun dışında Anadolu'ya intikal eden başka bir ruh tasavvuru yoktur. Bu konu ile ilgili olarak, Orta Asya Türk toplulukları, Kazak, Kırgız, Altay vb.de çocukların koruyucusu olarak kabul edilen ve günümüzde bu topluluklarda bütün canlılığı ile varlığını sürdüren *umay, ene/ ana* inanışı Anadolu'ya intikal etmemiştir.

İsmlendirilemeyen ruhlar ise, İslam'ın etkisi ile *Cin* ve *Peri* şekline dönüşerek yaygınlaşmıştır. Anadolu'ya nispetle Orta Asya Kazak, Kırgız, Özbek, Çuvaş vb. topluluklarda *Ruh = Ervah* inanışı oldukça güçlü bir biçimde varlığını hissettirmektedir.⁵

Geleneksel Türk inanışları içinde yaygın olan bir diğeri ise *a açlara çaput ve bez ba lama* inanışdır. Bir tür kansız kurban olarak da adlandırabileceğimiz bu inançta, insanlar çeşitli dilek ve isteklerinin yerine gelmesi amacı ile söz konusu bez ve çaputları kendi kutsal bildikleri ağaçlara bağlamaktadırlar. Burada ağaçlara bağlanılan bezler onu bağlayan kişinin vücudunun bir parçasını sembolize etmektedir. Yoksa onlar basit bir bez parçası değildir.

Burada önemle üzerinde durulması ve belirtilmesi gereken bir konu da Yakut, Tuva Altay Şamanlarının gösterdiği kerametlerle, Müslüman Türklerce Evliya, Eren, Dede olduklarına inanılan kimselerin gösterdikleri kerametlerin aynı oluşudur. Örneğin, dona girme=biçim değiştirme, gizli şeyleri bilme, su üzerinde yürüyerek karşıdan karşıya geçme vs. Bu konuda Ksenofontov'un Şamanizm adlı eserinde oldukça fazla hikâye mevcuttur. İşte onlardan bir örnek:

Bir erkek şamanla bir kadın şaman kamlık etmeye başladılar.

5 DEVRENBKOV, Jakay ve TURSİNOV, Edige, *Kazakh Baskı Balgerleri*, Almatı, 1993, s.12- 17.

Kadın şaman:

—Hangi dona girip birbirimizin gücünü deneyelim? dedi.

Erkek şaman:

—Balık donuna girelim, dedi.

Kadın şaman balık donuna girip denize daldı. Erkek şaman da onu kovalamaya başladı. Kısa bir süre sonra ona ulaştı ve şaman kadını kuyruğundan yutmaya başladı. Ancak şaman kadın onun ağzına sığmadı. Büyük bir çaba ile onun ağzından çıkıp erkek şamanın bizzat kendisini yuttu.

Şaman kadın su kuşu donuna girip evine uçarak döndü.⁶

Yukarıda ifade ve zikrettiğim bütün bu inanışlar, dinleri; Müslüman, Hristiyan, Budist, Musevi ya da Akdin vb. ne olursa olsun bütün Türk topluluklarında kabul gören ve var olmaya devam eden inanışlardır. Kabul ettikleri resmî dinlerin baskısı ile bu inanışların *hurafe*, *bo inanı* ve *bid'at* olarak nitelendirilmeleri, onların ikinci plana atılmalarına ve gün geçtikçe yok olmalarına neden olmaktadır.

6 KSENOFONTOV, G. V., *amanizm zbarannie trudı*, Yakutsk, 1992, s.184.